

Alicja Matusiak*

TRANSAKCJE KOMPENSACYJNE W HANDLU ŚWIATOWYM

Ważnym elementem handlu światowego lat osiemdziesiątych stały się transakcje kompensacyjne (ang. countertrade, niem. Kompensationen)¹ polegające na częściowej bądź całkowitej wymianie bezwalutowej.

Pomimo, że tę formę handlu uważa się za wyjątkowo regresywną bądź jako "zło konieczne", udział transakcji kompensacyjnych w wymianie międzynarodowej dynamicznie wzrasta. Szacuje się, że w stosunkach handlowych Wschód-Zachód transakcje kompensacyjne stanowią 30% obrotów, w wymianie Północ-Południe 20%². Ostatnio transakcje te stają się również elementem wymiany handlowej między wysoko rozwiniętymi krajami kapitalistycznymi³.

Istota transakcji kompensacyjnych

Dotychczas brak jest jednolitej definicji transakcji kompensacyjnych. Wynika to z braku kompleksowych badań tej formy handlu (w szczególności w krajach je preferujących) jak również z szerokiego zakresu przedmiotowego tych transakcji.

* Mgr, starszy asystent w Instytucie Handlu Zagranicznego UŁ.

¹ Ponieważ w Polsce brak jest do tej pory jednolitego nazewnictwa, w nawiasach dla porównania podane są określenia w języku angielskim i niemieckim.

² Por. J. S t a n k o v s k y, Die Kompensationen im Ost-West Handel, Wien 1978, s. 12, lub E. T a b a c z y Ń s k i, Współpraca inwestycyjna Wschód-Zachód, Warszawa 1982, s. 73; albo H. G a b r i s c h, J. S t a n k o v s k y, Sonderformen im Ost-West Handel, Teil 2, Das Gegengeschaeft, Wien 1986, s. 2.

³ Ohne Kompensationsgeschaefte ist der Panzerekspport nicht denkbar, "Handelsblatt" 1977, Nr. 11.

N. G. Jakubow określa transakcje kompensacyjne jako "wymianę określonych towarów w ramach jednej bądź licznych operacji handlowych. Import ustalonego towaru związany jest z eksportem innych towarów, przy czym wymianie tej nie towarzyszy przepływ pieniądza za granicę"⁴.

G. Leptin pod pojęciem transakcji kompensacyjnych rozumie "wszelkie porozumienia handlowe, w których uzyskane przez jednego partnera dostawy towarów bądź usług nie są równoważone w formie pieniężnej, lecz w formie kontrawiadczeń w postaci towarów i usług"⁵.

Bardziej ogólnego określenia używa Bohunovsky mówiąc, że "transakcjami kompensacyjnymi są te transakcje handlowe, z których wynika zobowiązanie eksportera do zakupu u importera bądź w kraju importera towarów lub usług, w części bądź w całości pokrywających wartość jego eksportu"⁶.

D. Ivanow natomiast jako transakcje kompensacyjne określa te porozumienia, które "przewidują zapłatę za dostawy technologii, maszyn i urządzeń oraz spłatę związanych z tymi dostawami kredytów inwestycyjnych wraz z oprocentowaniem eksportem towarów będących efektem tych inwestycji"⁷.

Z tego krótkiego zestawienia poglądów na transakcje kompensacyjne wynika kilka charakteryzujących je cech:

- 1) wymiana w ramach tych transakcji odbywa się przy pełnym bądź częściowym wyeliminowaniu pieniądza;
- 2) przedmiotem tych transakcji mogą być towary i usługi (występujące razem, zamiennie, bądź całkiem oddzielnie);
- 3) świadczenie kompensacyjne stanowić może część bądź całość wartości poprzedzających dostaw;

⁴ N. G. J a k u b o w, Probleme der Zusammenarbeit auf Kompensationsbasis, "Osteuropa Wirtschaft" 1975, Nr. 1, s. 14.

⁵ G. L e p t i n, Probleme von Kompensationsgeschaeften, "Osteuropa Wirtschaft" 1975, Nr. 1, s. 19.

⁶ H. B o h u n o v s k y, Besondere Zahlungsformen im Ost-westgeschaefte, [w:] Praxis des Ost-West Handels, Düsseldorf-Wien 1977, s. 351.

⁷ D. I v a n o w, Hauptformen und Probleme der Entwicklung Wirtschaftlicher und wissenschaftlich-technischer Zusammenarbeit der UdSSR mit den Ländern des Westens, "Osteuropa Wirtschaft" 1975, Nr. 1, s. 27.

- 4) w wymianie uczestniczy dwóch i więcej partnerów;
- 5) podstawą prawną transakcji jest kontrakt między partnerami bądź rządami krajów.

Ogólnie zatem można stwierdzić, że w transakcjach kompensacyjnych uzyskanie kontraktu eksportowego uwarunkowane jest importem od potencjalnego kupca towarów lub usług w części bądź w całości pokrywających wartość eksportu.

Formy transakcji kompensacyjnych

Transakcje kompensacyjne wywodzą się z prostych transakcji handlu wymiennego. Złożoność współczesnej wymiany handlowej znalazła swój wyraz w formach tych transakcji, które klasyfikować można na podstawie następujących kryteriów:

- 1) roli pieniądza w transakcji:
 - a) kompensata czysta (bez efektywnych płatności gotówkowych),
 - b) kompensata mieszana (różnica w świadczeniach pokrywana jest w pieniądzu),
- 2) liczby uczestniczących partnerów:
 - a) kompensata dwustronna,
 - b) kompensata wielostronna,
- 3) rodzaju świadczeń:
 - a) kompensata towarowa,
 - b) kompensata w sferze usług,
 - c) kompensata towarowa połączona ze świadczeniem usług,
- 4) czasookresu realizacji świadczeń:
 - a) natychmiastowe świadczenie - kompensata "towa za towa",
 - b) opóźnione świadczenie kompensacyjne.

Długoletnia praktyka realizowanej w ten sposób wymiany wypracowała sześć głównych form transakcji kompensacyjnych: barter, wymiana kompensacyjna, zakupy wzajemne, samospłata towarowa, swap i switch⁸.

⁸ Analiza wymienionych form opracowana została na podstawie: Current Countertrade Policies and Practices, in East-West Trade, Business International, A Group Research Study, Geneva 1976, P. Verzariu, S. Bozek, J. Matheson, An Introductory Guide For Business, Geneva 1978, US Department of Commerce, Industry and Trade Administration. H. Lange - Prolliuss, Praxis des Ostwesthandels. Die Wirtschaftsbeziehungen 1977-1980, Düsseldorf-Wien 1977.

Barter (ang. barter transaction, niem. Bartergeschaef) należy do tradycyjnych i najprostszych form wymiany bezgotówkowej określonego towaru na inny, na ogół pomiędzy dwoma partnerami. Charakterystyczne dla barteru jest:

- podpisywana jest tylko jedna umowa, zawierająca warunki wymiany,
- nie występuje fakturowanie w żadnej walucie,
- realizacji wymiany nie towarzyszy efektywny przepływ pieniądza,
- pośrednicy w transakcji są wyłączeni,
- realizacja transakcji następuje przeważnie równolegle.

Wymiana kompensacyjna (ang. compensation deals, niem. Kompensationsgeschaef) jest wyższą formą barteru, uwzględniającą niezależne do siebie płatności. Charakterystyczne cechy tych transakcji to:

- podpisanie jednego kontraktu, uzgadniającego świadczenia stron,
- fakturowanie następuje w uzgodnionej walucie,
- równolegle z przepływem towarów dokonywane są płatności,
- możliwe jest włączenie do transakcji osób trzecich.

Rozróżnić można dwa rodzaje wymiany kompensacyjnej: wymianę pełną (ang. full compensation, niem. Vollkompensation) oraz wymianę częściową (ang. partial compensation, niem. Teilkompensation).

W przypadku wymiany pełnej, 100% wartości eksportu pokrywane jest importem. W drugim przypadku wartość transakcji kompensacyjnej pozostaje poniżej transakcji bazowej. Różnica płatna jest w gotówce.

Zakupy wzajemne (ang. counterpurchase, niem. Gegengeschaefte) są formą transakcji eksportowej, zawierającą pisemne zobowiązanie eksportera o równoległym zakupie od importera innych towarów w części lub w całości pokrywających transakcję eksportową. Charakterystyczne dla zakupów wzajemnych jest:

- zawarcie dwóch oddzielnych, prawnie niezależnych kontraktów,
- fakturowanie następuje w jednej uzgodnionej walucie,
- zapłata za dostawy następuje oddzielnie,
- wymieniane są różne rodzaje towarów,
- z reguły możliwe jest włączenie osób trzecich,
- wymiana towarów nie musi przebiegać równolegle w czasie.

Typowymi formami zakupów wzajemnych są:

1) Zakupy równoległe (ang. parallel deals, niem. Parallel-geschaeft). Ich podstawą jest kontrakt bazowy, w oparciu o który ustala się kontrakt kompensacyjny lub zobowiązanie importu z późniejszą specyfikacją towarową.

2) Zakupy wyprzedzające (ang. preceding purchase, niem. Junktim-geschaeft). W tym przypadku transakcja kompensacyjna wyprzedza transakcję bazową. Ustala się tylko, że powyższe dostawy zrównoważą późniejsze dostawy kontraktu bazowego.

Samospłata towarowa (ang. buy-back arrangements, niem. Rueck-kaufgeschaeft)⁹ polega na związaniu dostawcy maszyn, urządzeń technologii, kompletnych obiektów przemysłowych umową importu produktów będących efektem zastosowania powyższych maszyn i urządzeń bądź uruchomienia obiektu. Charakterystyczne dla tych transakcji jest to, że:

- dotyczą przeważnie dostaw maszyn, urządzeń i technologii,
- eksport i import są ze sobą produkcyjnie bądź technicznie związane (z reguły chodzi o towary wyprodukowane na dostarczonych maszynach),
- zawierane są dwa prawnie oddzielne kontrakty,
- fakturowanie następuje w jednej z uzgodnionych walut,
- świadczenie kompensacyjne następuje z opóźnieniem,
- okres między importem a eksportem pokrywany jest z reguły kredytem dostawcy,
- w zasadzie w transakcjach tych bierze udział więcej niż dwóch partnerów.

Transakcje typu swap są formą wielostronnych umów, na ogół dotyczących surowców i towarów masowych, gdzie wykorzystuje się mechanizm równoważnych rozliczeń.

Transakcje typu switch są formą przerzutu na pośrednika nadwyżki powstałej w wyniku obrotów dwóch partnerów rozliczających się w clearingu, który zobowiązuje się do przekazania tejże nadwyżki w formie walutowej (lub towarowej) na rzecz partnera dysponującego dodatnim saldem obrotów wzajemnych.

⁹ W odniesieniu do tej formy transakcji w języku niemieckim można spotkać inne określenie, mianowicie Produktenabnahmegeschaeft. Por. L a n g e - P r o l l i u s, op. cit., s. 358.

Zalety i wady transakcji kompensacyjnych

Jednoznaczne określenie zalet i wad transakcji kompensacyjnych jest trudne do zrealizowania. Ocena ta zależy od wielu czynników, m. in. od:

- stanu rozwoju gospodarczego kraju,
- poziomu rozwoju handlu zagranicznego i stawianych przed nim celów,
- charakteru powiązań międzynarodowych,
- sytuacji płatniczej i standingu finansowego,
- koniunktury na rynkach światowych,
- charakteru wykorzystywanych form transakcji kompensacyjnych,
- charakteru i poziomu technicznego oferowanych w kompensacie towarów,
- czasookresu powiązań kompensacyjnych i innych.

Z punktu widzenia krajów rozwijających się oraz krajów na przeciętnym poziomie rozwoju jako zalety transakcji kompensacyjnych wskazać można:

- częściowe bądź całkowite wyłączenie płatności w tych transakcjach, co czyni je wolnymi od dewiz,
- możliwość zwiększenia w krótkim okresie wolumenu eksportu w celu wypracowania środków np. dla zrównoważenia bilansu płatniczego,
- możliwość rozszerzenia wolumenu importu poza możliwości finansowe bądź założenia planowe,
- możliwość zwiększenia importu technologii, maszyn, urządzeń, licencji, know-how, kompletnych obiektów przemysłowych dla rozwoju oferty eksportowej,
- poprawę standingu finansowego (poprzez wiązanie kredytów z przyszłym eksportem wzrasta wiarygodność wobec wierzycieli),
- poprawę jakości produkowanych wyrobów (partner w układzie kompensacyjnym zainteresowany jest uzyskaniem towarów o dobrej jakości),
- wykorzystanie kanałów zbytu partnera i rozwiązanie przez to wielu problemów marketingowych,
- obejście barier protekcyjnych w kraju partnera i in.

Dla wysoko rozwiniętych krajów kapitalistycznych, a właściwie dla przedsiębiorstw w tych krajach, zalety transakcji kompensacyjnych wynikają przede wszystkim z celów gospodarowania oraz celów

stawianych przed wymianą międzynarodową. Można zatem wskazać, że zaletami tymi są:

- osiągnięcie nowych bądź rozszerzenie dotychczasowych rynków zbytu,
 - pełniejsze wykorzystanie zdolności produkcyjnych i eksportowych,
 - wykorzystanie niskich kosztów produkcji w kraju partnera,
 - zabezpieczenie surowcowe (zagwarantowanie przyszłych dostaw surowców i półfabrykatów),
 - wykorzystanie potencjału badawczo-rozwojowego partnera,
 - skrócenie terminów dostaw bądź zagwarantowanie ich systematyczności,
 - możliwość przesunięcia do kraju partnera produkcji pracochłonnej, energochłonnej, często zagrażającej środowisku naturalnemu.
- Wadami transakcji kompensacyjnych z punktu widzenia krajów rozwijających się i krajów częściowo uprzemysłowionych są:
- w porównaniu z handlem wolnodewizowym znacznie mniejsze wpływy dewizowe (w przypadku transakcji, w których występują osoby trzecie różnica ta kształtuje się w wysokości 15-30% wartości eksportu wolnorynkowego),
 - osłabianie i hamowanie rozwoju własnej sieci zbytu na rynkach zagranicznych, co w długim okresie prowadzi do izolacji tych rynków,
 - uruchamianie produkcji szkodliwej dla środowiska naturalnego,
 - intensywne eksploatowanie zasobów naturalnych,
 - przy szerokim stosowaniu transakcji kompensacyjnych możliwość petryfikacji w długim okresie czasu tradycyjnego eksportu (surowce, towary rolno-spożywcze, półfabrykaty),

W wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych transakcje kompensacyjne są silnie krytykowane. Przemysłowcy uważają je za "gorszy handel" związki zawodowe za "złodzieja miejsc pracy". Ogólnie z punktu widzenia firm kapitalistycznych jako wady tych transakcji wskazać można:

- ryzyko niewywiązania się partnerów z umowy,
- niska jakość oferowanych w kompensacie wyrobów,
- wąski zakres oferowanych wyrobów,
- dodatkowe obciążenia wynikające z konieczności zaangażowania osób trzecich (dotyczy to małych i średnich przedsiębiorstw).

Pomimo ostrej krytyki transakcji kompensacyjnych, wykazanych

wad, w większości krajów kapitalistycznych eksport inwestycyjny realizowany jest w tej właśnie formie. Dla intensyfikacji handlu wyrobami gotowymi tworzy się specjalistyczne firmy pośrednictwa handlowego, szkoli się ekspertów, państwo finansowo stymuluje transakcje kompensacyjne jako doraźne formy handlu międzynarodowego.

Transakcje kompensacyjne w handlu Wschód-Zachód

Jak już wspomniano, transakcje kompensacyjne w stosunkach handlowych Wschód-Zachód stanowią 30% obrotów i wykazują tendencję rosnącą. Rozwój tej formy wymiany handlowej wynika z jednej strony z przeciągającej się stagnacji gospodarczej w wysoko rozwiniętych krajach kapitalistycznych oraz ograniczania dostępu do rynków tych krajów poprzez stosowanie barier protekcyjnych; z drugiej zaś z trudności płatniczych większości krajów socjalistycznych szukających w ten sposób możliwości zwiększenia eksportu niezbędnego dla obsługi zadłużenia.

Aktywne włączenie się krajów socjalistycznych w latach siedemdziesiątych w międzynarodowy podział pracy, szerokie korzystanie z rynków pieniężnych i kapitałowych, import nowoczesnych technik i technologii, wymiana licencyjna i rozwój kooperacji przemysłowej sprzyjały również tworzeniu się porozumień opartych o mechanizm kompensaty.

Porozumienia kompensacyjne w stosunkach gospodarczych Wschód-Zachód podzielić można na dwie grupy:

1. Kompensata w ramach bieżącej wymiany handlowej (wymiana kompensacyjna, zakupy wzajemne). Na ogół w wymianie tej obowiązuje specjalizacja branżowa, choć w wielu przypadkach umożliwia się partnerom zagranicznym dokonywanie kombinowanych zakupów wyrobów spoza branży. Dla ułatwienia realizacji tych transakcji powołuje się wyspecjalizowane firmy koordynujące wymianę, jak np. phz DAL w Polsce. Zasada branżowości przestrzegana jest dość rygorystycznie w CSRS. W przypadku chęci zakupu przez partnera zagranicznego wyrobów spoza branży wymagana jest kompensata nawet w wielkości 200% jego eksportu.

W ZSRR i NRD oferowane w kompensacie towary dzielą się na dwie grupy:

- a) wyroby ogólne;
- b) maszyny i wyroby przemysłu metalowego.

T a b e l a 1

Wybrane przykłady porozumień opartych na zasadzie samospłaty towarowej (buy-back)
w stosunkach Wschód-Zachód

Kraj wschodni	Firma i kraj zachodni	Przedmiot kontraktu	Wartość kontr. w mln \$	Rok podpisania	Uwagi
1	2	3	4	5	6
ZSRR	Saltzgitter-RFN	Zakłady etyliny	100	1976	Spłata produkcją, 27 tys. ton rocznie przez 10 lat
	Dary Powergas-Wlk. Brytania Kloeckner AG-RFN	Zakład produkcji metanolu o zdolności 2,5 tys. ton dziennie	250	1977	Spłata dostawami metanolu 300 tys. ton rocznie w ciągu 10 lat
	Sahalin Oil Development Co. Ltd. (Sodeco) Japonia	Budowa szybów na Sahalinie	150 - 250	1975	Spłata dostawami ropy i gazu
Polska	Gunnar Haeli Szwecja	Dostawy kompleksowej rafinerii o zdolności 10 mln ton rocznie	333	1974	Eksport 50% produkcji do Szwecji
	Siemens AG, Kabel und Metallwerke, Gutehoffnungshütte AG, Norddeutsche Raffinerie, Metallgesellschaft AG	Wyposażenie zakładów przerobu miedzi	125	1976	Spłata eksportem miedzi surowej - 40 tys. ton rocznie

Transakcje kompensacyjne w handlu światowym

Tabela 1 (cd.)

1	2	3	4	5	6
NRD	Uhde/Hoechst RFN	Kompleksowe zakłady sody kaustycznej	472	1976	Splata dostawami so- dy - 30 ton rocznie w ciągu 8 lat
	Citroen-Francja	Zakłady produkcji sprzęgieł samocho- dowych	360	1978	80% kredytu splacane produkcję sprzęgieł
Węgry	Montedison (Włochy)	Zakłady chemii or- ganicznej i nieor- ganicznej	80	1977	Splata dostawami o- lejków i aromatów w ciągu 4 lat
	Levi Strauss (USA)	Zakłady produkcji dzinsów	-	1978	Splata 40% dostawa- mi odzieży

Źródło: Mitteilungen der Berliner Absatz-Organisation, Informationen ueber Kompen-
sations-und Gegengeschaeft mit den Laendern des Rates fuer gegenseitige Wirtschaftshilfe,
Berlin 1978; J. S t a n k o v s k y, Die Kompensation im Ost-West-Handel, Wiener Institut fuer
Internationale Wirtschaftsvergleiche, 1978; E. T a b a c z y ŋ s k i, Współpraca inwestycyjna
Wschód-Zachód, Warszawa 1982.

Partner zagraniczny może wybierać towary z jednej z grup, bądź dokonywać kombinacji. Udział tej grupy porozumień kompensacyjnych w ostatnim okresie dynamicznie wzrasta i ze względu na wykazane powyżej uwarunkowania wymiany Wschód-Zachód nie należy oczekiwać osłabienia tej tendencji.

2. Duże kontrakty, obejmujące dostawy zachodnich maszyn, urządzeń, technologii, kompletnych obiektów przemysłowych, jak również kooperacji przemysłowej, realizowane na zasadzie samospłaty towarowej¹⁰ (wybrane przykłady takich porozumień przedstawiono w tab.1).

Bliższa analiza realizowanych na zasadzie samospłaty towarowej transakcji pozwala na sformułowanie kilku charakteryzujących je cech:

a) inwestycje te w przemyśle wydobywczym realizowane są w ZSRR (ropa naftowa, gaz ziemny, węgiel kamienny, fosforyty) i w Polsce (węgiel kamienny, miedź, siarka);

b) w przemyśle przetwórczym inwestycje te obejmują takie dziedziny jak: chemia, hutnictwo, środki transportu, przemysł spożywczy i maszynowy. Inne gałęzie reprezentowane są w znacznie węższym zakresie;

c) duże inwestycje (zmierzone chociażby nakładem środków dewizowych) koncentrują się w trzech krajach: ZSRR, Polska, NRD. Jest to związane z bazą surowcową, zasobami siły roboczej, poziomem rozwoju tych krajów;

d) zauważalna jest regionalna koncentracja współpracy; kraje takie jak: ZSRR, Polska, NRD większość kontraktów realizują z RFN, Wielką Brytanią, USA i Szwecją, natomiast Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Bułgaria z RFN, Francją, Włochami i Austrią;

e) inwestycje te w znacznym zakresie są wyrazem polityki zabezpieczenia surowcowego krajów zachodnich.

Liczba transakcji kompensacyjnych na zasadzie samospłaty towarowej w wymianie towarowej Wschód-Zachód z początkiem lat osiemdziesiątych wyraźnie obniżyła się. Ostatnie porozumienia ZSRR i NRD wskazują na pewne ożywienie. Również w Polsce w najbliższych latach przewiduje się modernizację niektórych gałęzi przemysłu na bazie dostaw z krajów zachodnich opierając się na mechanizmie kompensaty.

¹⁰ W Polsce używa się dla tego rodzaju przedsięwzięć również określenia samospłata dewizowa. Por. Z. M a t u s i a k, System kredytowania dewizowego inwestycji na zasadzie samospłaty, "Acta Universitatis Lodziensis", 1985, Folia oeconomica 47, s. 42.

Alicja Matusiak

COMPENSATORY TRANSACTIONS IN THE WORLD TRADE

The compensatory transactions in the contemporary world economy become an important element of foreign trade and other forms of international cooperation such as joint ventures, licensing contracts, franchising or turnkey contracts.

There are a lot of causes of these tendencies, for example: foreign-currency restrictions, difficult financial situation, economic stagnation, difficulties in access to the markets of developed capitalist countries and protectionist policy. It should be noted that many capitalist enterprises (especially international corporations), using compensatory transactions realize their aims on a large scale.

The economic cooperation East-West is a sphere of special development of compensatory transactions. Active involvement of socialist countries in the international labour division, wide use of capital and financial markets, import of modern technology, conversion of licences and development of industrial cooperation are conducive to creating agreements on the compensatory principle.